

*Doctoral Research
Докторански изследвания*

РОЛЯ НА УЧИЛИЩЕТО ЗА ФОРМИРАНЕ НА ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ОТНОШЕНИЕТО И НАГЛАСИТЕ НА НАЙ-МЛАДИТЕ ПЪЛНОЛЕТНИ БЪЛГАРИ КЪМ ИЗУЧАВАНЕ НА ПРЕХОДА КЪМ ДЕМОКРАЦИЯ

Анна Върбанова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията представя частично резултатите от изследване ценностите на гражданското общество като личностно-образуващи в образователния процес, като тук са дискутирани само нагласите и отношението на ученици в горен курс на гимназиалния етап в средна степен спрямо изучаването на близкото минало, в частност – на прехода към демокрация в България. Резултатите са съпоставени спрямо тези от сходно изследване през учебната 2014/2015 година в сравнителна перспектива. Отворена е дискусия за ролята на училището и мястото на учебните предмети, специално връзката история – гражданско образование, както и това на различните педагогически форми – за посрещане на образователни потребности с личностно и ценностно детерминиращ характер.

Ключови думи: гражданско образование и гражданско общество; изучаване на най-новата история и прехода към демокрация; нагласи на пълнолетни ученици

По време на първия мандат на Барак Обама президентският екип решава да отвори програмата на Белия дом към по-широки и разнообразни типове гости, публикации и формати. По този повод през пролетта на 2009 г. на дневен ред идва и т.нар. „Нощ на ритъм поезията“ (в ориг. Poetry, Music & the Spoken Word), където Лин-Мануел Миранда – композитор и фристайл рапър, аккомпаниран от бележития продуцент и музикант Алекс Лакамор, представя водещото парче от проекта на Миранда¹⁾, към онзи момент – проект за албум, днес – превърнал се в сензация, мюзикълът „Хамилтън“ е най-големият американски хит на Бродуей²⁾. Още с встъпителния номер от този шедьовър Александър Хамилтън – един от „бащите на нацията“, е видян като олицетворение на хип-хопа. Неговата история е извор на вдъхновение: извънбрач-

но роден имигрант, бедняк и сирак, Хамилтън става дясна ръка на Джордж Вашингтон както в революционните движения за национален суверенитет (Войната за независимост, 1775 – 1783), така и в Кабинета му като първия финансов министър (1789 – 1795). Участва активно в създаването на структурата на демократичното (каквото го познаваме днес) управление, съавтор на Декларацията на независимостта и на повечето от съчиненията темели на Конституцията – сборника „Федералистът“. Наричан е „архитектът“ визионер на съвременната либерална икономика, съчетана с разделение на властите при силна и енергична федерална (национална) изпълнителна власт, или това, което сега наричаме представителна демокрация: взаимен баланс на властите, издигнати чрез избори, и независимост на съдебната система. Благодарение на продукцията с участието на изключителни млади таланти с всякакъв цвят на кожата съдбата на изображения на 10-доларовите банкноти Хамилтън става своеобразен портал към изключителния интерес към историята на САЩ, към култивиране на силна гражданска и социална позиция и активност, особено сред младите; и най-вече – в широко споделяно обществено разбиране на демокрацията/националността като процес, като незавършена/-ваща история, в която всички и до днес участват.

Масово в гимназиите ученици пеят хитове за двупартийна система или за изборите през 1800 година, за революции, делови приятелства и шанса да оставиш свой отпечатък в историята независимо от произхода си. През последните години мюзикълът по книгата на биографичния историк и лауреат на „Пулицър“ Рон Черноу³⁾ става основа, а и активно действащ ресурс в учебни програми и за безброй училищни продукции⁴⁾. Ефектите са нагласи за висока избирателна активност сред най-младите, бум на ученически артпроекти в общността и деца, за които е празник да посетят нечий гроб, напр. този на вицепрезидента Аарон Бър в Принстън, който убива Хамилтън в дуел и от чието име тече художественият наратив на хип-хоп мюзикъла. Примерът не е самоцелен.

Актуалност на проблематиката

У нас днешният вътрешен обществено-политически дневен ред на фона на глобалната свързаност, както и текущите образователни реформи и обществените обсъждания, които са в ход, правят темата за демократичната трансформация на България актуална, дори гореща, а традиционно аполитичната позиция, която е отредена на българското училище, го слага в особено деликатна ситуация, без ни най-малко да сменя отговорността от него и водещата му роля за формирането на новото поколение в духа на националните и глобалните приоритети и образователни стандарти. Даденият във въведението пример илюстрира мощта (и) на изкуството за формиране на национална и европейска идентичност и демократични ценности, наред с повишаване на ин-

тереса към историята и осмисляне принципите на гражданското общество. За сравнително „младите“ Съединени щати темите за нация и демокрация имат обща историческа основа. Бърз паралел с нашата културно-образователна действителност поставя въпроса в коя епоха да търсим нашите „бащи на нацията“? Как може (педагогически) да се направи връзката между националната ни идентичност и демократичните ценности в контекста на съвременните принципи на гражданското общество? Къде е общият им корен за нас – дали в напредничавите за времето си представи за държавно устройство, залегнали в Търновската конституция, или в зората на прехода към демокрация, или в идеала за чистата и свята република, или пък другаде, по-далече? Коя личност или събитие може да послужи като брънка в конституиране и оттам, операционализиране процеса на стимулиране формирането (не директното натрапване) на възгледи, ценности и убеждения в образователен дискурс? Евентуални преки ретроспективни аналогии с живота и механизмите на обществото/държавата към днешна дата биха ли изменили и компрометирали разбирането на историческия контекст при подобни (в т.ч. художествени) интерпретации? Търсенето на отговори започва на терен – от учениците.

Методика на изследването

Проведеното изследване, в чисто образователна перспектива, се интересува как точно националната идентичност и историческата памет са преплетени с тези на активното гражданско участие в контекста на демократичните ценности. Този интерес е специално фокусиран върху поколението, родено далеч след началото на демократичната трансформация около границата между двете хилядолетия. Изследователският проект почива върху първоначалното намерение да предложи проучване на нагласите на ученици в горен курс на средна степен, към 30-ата годишнина от началото на демократичните промени, съпоставяйки ги със същите от времето на честването на 25 години от колапса на комунистическите режими, Берлинската стена и „желязната завеса“, проведено в рамките на образователния сегмент на национална кампания под патронажа на Президентството и реализирано от фондация „Софийска платформа“ през учебната 2014/2015 г. Включва ревизия на старото изследване, анкетно проучване и интервюта и поставя въпроси за/пред образованието ни като национална субсистема и приоритет изобщо, имплицитно, в перспективата на гражданското образование в училище и неговите потенциали да „окомплектова“ дезинтегрираните за нашето общество (или неуместно политически обвързваните, т.е. извън училището) понятия за национално и гражданско самосъзнание. Тук, с един „механистичен“ поглед върху резултати от анкетите, без натоварване с интерпретации, нито с претенция за представителност, се обсъждат данните, подлежащи на съпоставяне с тези отпреди 5 години.

Извадката наброява, както следва: 2014/15 – $n=644$ ученици от X и XI клас в 22 училища в 18 града; 2019/2020 учебна година – $n=192$ ученици в същата група в част от същите градове и училища – 10. За актуалното допитване респондентите са поканени директно, като цял клас, чрез техни учители и в общия случай – със съдействието на училищните ръководства. Данните са набрани в края през м. юни 2020 г. по време на дистанционна форма на обучение в извънредната пандемична ситуация. Условно, двете проучвания можем да приемем за *caeteris paribus*, като изключим: описаната по-горе ситуация; образователната интервенция, която предхожда анкетирането през 2014/2015 и която служи като стимул да се разсъждава по темата; както и дистанционното попълване на онлайн анкетна карта през учебната 2019/2020 год. Анкетната карта е конструирана разклонено и се състои от 16 основни въпроса, с препращане към подвъпроси според избора. След някои контролни въпроси, касаещи достоверността на извадката (статут, възраст), и демографски (пол, училище/град, среден успех, с който се очаква да завърши годината), структурата съдържа три групи въпроси: първо, такива, които предполагат само-/оценка доколко учениците са/се чувстват запознати с историята ни през последните 50 години, откъде, на първо място, са формирани убежденията им за близкото минало на България (семејство, училище, книги, медии и т.н.) Към първата секция въпроси са поместени два документални фотоса – колаж снимки от Кръглата маса (Ликърт-скала регистрира доколко разпознават събитието, личностите и историческия контекст от тези фотографии) и една черно-бяла снимка от най-големия митинг-концерт на Орлов мост от 1990 г. (дадени са няколко години, измежду които да я датират). Следва 5-степенна самооценка за познаването на (поотделно) комунистическия период и периода на прехода към демокрация. Второ, отново отделно за двата периода, се регистрира мнението на респондентите за необходимостта от изучаването им, като във формулирането степенуваните затворени отговори са обогатени с аргументация за техния избор. Ако и да е спорно от социологическа гледна точка, този тип формулиране на айтема позволява боравенето с език, близък до този, на който се обосновават учениците, от една страна, и от друга, се постига по-дълбочинно (с качествен оттенък) разбиране на техния избор. Следва проучване на нагласите спрямо считаната за най-удачна форма за изучаване и дискусии върху близкото миналото на България – дали мястото им е в училище, извън училище (към организации, в групи и покрай кампании и събития) или самостоятелно (без специална организираност и ръководство); с разклонени и подвъпроси относно избора – в редовното учебно време (с подменю на предпочитаните предмети) или в училище, но в извънкласни форми по желание (клубове, секции и т.н.) и съответно подвъпрос относно субектите, които да ги водят. Последният въпрос в тази секция регистрира в стандартна Ликъртова скала личната заинтересованост спрямо проблематиката. Третата секция

въпроси мери относителната тежест на 3x5 ценности, но тази част е предмет на отделно научно съобщение и не се засяга тук.

Резултати

Сред учениците училището и учителите са абсолютен „фаворит“ из всички възможни среди и субекти за изучаване на близкото минало. Половината от респондентите заявяват предпочитание това да се случва в рамките на задължителните предмети: „История“ и „Свят и личност“, в съотношение 9:1, с единични отговори в полза на „Философия и етика“; други 10% избират часовете по „Гражданско образование“ или в рамките на друг СИП; любопитно е, че никой не припознава опцията „Час на класа“. Желание темата да е съдържание в извънкласни форми в рамките на училището, изразяват 1/3 от учениците, като трима от всеки пет от тях предпочитат да се водят от техни, познати учители. Доверие получават още външни експерти и хора с опит (50%) (подвъпросът позволява повече отговори), както и гост-обучители от организации в неформалното образование (16%); а двама респонденти като опция „друго“ залагат на съученици или тандеми ученик – учител; 6% предпочитат да учат самостоятелно чрез онлайн програма в училищна медия/онлайн среда. Зададен непосредствено след този за предпочитаните форми и служещ като тип контролен, въпросът за *проявена лична заинтересованост* засича изразеното като отношение при формулираните като *необходимост от дискусии по темата* – съответно за *история на комунистическия период* и за *периода на прехода към демокрация*. Най-много – 1/3, дават отговор „По-скоро да“, 21% – „Може би някой ден...“, единици отговарят „Не, изобщо!“, 16% – „По-скоро не“, а категоричен интерес декларира над 12% от учениците. Като аргументация за необходимостта от дискусии и върху двата периода в повече от 40% от случаите на първо място е припознат аргументът, свързан с потребността за ориентация в настоящето, а именно – *за да знаем как се развива страната и обществото ни в сегашния свят*. За разлика отпреди пет години днес значително повече тежи прагматичният аргумент, отколкото историческата оценка или познаването на историята, сами по себе си – и двете бележат по 20%. Днес реализмът надделява и желанието младежите да са добре ориентирани в света, в който живеят, е водещо (с 10% нагоре), а познаването на историята и позоваването на историческата оценка – само средство за тази ориентация/преценка. Преди 5 учебни години най-много, почти 1/3 са били онези, посочили *много необходима*, за да не се срамуват, ако *не познават историята си от близкото минало*, т.е. имали сме превес на „трябва да учим, защото трябва да знаем“ или ако дадем воля на една по-критична и негативна интерпретация – „Така трябва, защото така трябва или защото иначе не е добре“ което не е еднозначно с „Трябва да си познаваме историята (плюс „защото...“)“, а се свежда до „Лошо е, ако не познаваме историята си“ и корес-

пондира с фалшивата мотивация „Учим, за да сме добри в училище“. Лидерът в отговорите днес – *да знаем как се развива страната и обществото ни в сегашния свят*, събрал все пак значителния втори резултат от 31% и тогава, се отнася до съдържанието и демонстрира искрен интерес и заявена потребност от разбиране и умения за автономна ориентация в съвременния живот. Днес радетелите за историческа оценка са се стопили с около 5%, а тогава, като трети висок резултат, е интерпретиран от нас или като очакване за финализиране, обобщаване и затваряне на отворените пред историята въпроси, или като желание да участват в даването/формулирането на самата историческа оценка.

Останалите аргументи – отхвърляне на необходимостта, както и неспособността да се прецени или заявената липса на интерес, споделят незначителен дял. Подобно, едва 3% от анкетираните през 2014/2015 година, не са могли да преценят, а показали незаинтересованост, макар и под 10%, са значително повече от днес: алтернативните отговори варират: или са се съгласили с необходимостта, но са признали, че не проявяват никакъв интерес, или са отрекли необходимостта (*няма защо да ги учим тези неща – който го интересува историята, сам ще се осведоми*), или са обвързали въпроса с политическата му натовареност, която ги отказва (*няма смисъл – политиката ме отвращава*).

Сред първите въпроси на актуалното допитване при по-общо формулирания и обвързан със субективната самооценка доколко анкетираните се чувстват запознати с *близката история на България*, като са визирани *последните 50 години*, без уточняване на отделни периоди, семейството и училището делят точно по 37% първенство като основни фактори за формиране убежденията на учениците. Интересно е да се съпостави самооценката на респондентите с резултатите им по документалните фотоси, но преди това: 40% са отбелязали „Знам някои основни неща, но имам много пропуски“; 34% – „Имам познания за доста лица, факти и събития от този период“, и 18% – „Добре съм запознат/-а с всичко и имам позиция по доста въпроси“. В съпоставителен план от 2014/2015 се отчита сравнителен спад с почти 10% в посочилите „Знам някои основни неща, но имам много пропуски“ – 40% тази година; най-самокритичните са тройно повече – „Въобще не се чувствам запознат/-а“ има при близо 4%, а „Изобщо не мога да преценя (без отговор)“ отнемат от 7% на 2%. По снимките от Кръглата маса най-много – 38%, са отбелязали, че се *запознати отчасти*, последвани от 25% – „По-скоро не“. Митингът от 1990 г. по повод годишнината, от който имаше немалък медиен отзвук дни преди анкетното допитване, годината са познали едва 20%, макар и водещият (грешен) резултат, при 1/3 от учениците е иначе логично избраната 1989 г., докато други 30% се подвеждат по черно-белия кадър и отбелязват 1968 г. или 1985 г. Единици припознават 1997 година за събитието.

При самооценката чрез петстепенна скала на въпросите доколко са запознати с развитието на България, вече разделена специално за периодите

1944 – 1989 и след 1990 г., усреднената самооценка за първия е 3, като „отличниците“ с 5 са малко над 5%, а всеки 4 от 5 между тях си дават най-висока оценка и по отношение на познанията си за периода след 1990 г. В другия край на скалата има близо 10% самооценили се ниско, с 1, от които 2/3 отчитат необходимостта от изучаване на периода по различни причини, а 1/3 не могат да преценят или не проявяват интерес, но не отричат необходимостта от дискусии. Средни стойности по петстепенната скала – 2, 3 и 4, си дават съответно 23%, 38% и 24%. Същата картина относно прехода е съотносима с предходния и изглежда по следния начин: с 1 се оценяват 8%, като почти всички от тях на въпроса за необходимостта от дискусии за прехода посочват *(много)* необходими и само единици избират друго. С 2 се самооценяват 20%, с 3 и 4 по 28%, а „отличниците“ са 12%. За сравнение, по данните отпреди 5 години, половината от учениците признават пропуски, въпреки че се чувстват запознати с някои основни неща. Близък, но леко по-самонадеян, е отговорът „Знам за доста лица, факти и събития“, но без нюанса на самокритичност в другия отговор или желание за задълбочаване (41%). Останалите 8% делят крайностите – заявените пълно незнание (1%) и пълна яснота (7%).

Заключение

На фона на казаното дотук, преди е било много по-трудно да се изведат и формулират образователни потребности, които да са относими за цялата целева група, отколкото днес – тя очевидно не е така еднотипна по отношение на собствените си нагласи за учене. Наблюдава се тенденция към споделеност на потребностите и нагласите – към хомогенизиране на групата.

За колективната си идентичност като осъзнато съпричастие към съвременния глобализиран свят младите разчитат на историческата рефлексия, но не толкова натоварена с оценка за (близкото и изобщо на) миналото на страната. Те осъзнават, че социалната тъкан и национално самосъзнание за съпринадлежност по определение почиват върху споделено историческо минало (произход, общостен идеал и консенсус за спомена), но също така и върху единна визия на социума за себе си и бъдещето (сходна ценностна карта и обществен договор). Оформянето на колективна идентичност в контекста на образованието се артикулира преди всичко през обучението по история и литература, през патриотичното възпитание – традиционно (за формалната образователна система), както и напоследък/тепърва за средната степен – чрез гражданското образование и през неформалното образование. Преди изобщо да се стигне до осмисляне (историческо, културологично или политическо) и преобразувания (педагогически, частно дидактически или методически) на съдържания, касаещи възпитаването и образованието на младото поколение – едновременно като цели кохорти и като отделни личности – проблемът за паметта подлежи на обработка през много и различни дискурси (научни и ненаучни) и нерядко

– на антагонистични позиции в тях. Това се отнася преди всичко за близкото историческо минало, което все още не е реконструирано/фиксирано в изкривителен вид с фактологически разказ и „легендаризирани“ образи в него. А без него трудно може да се осмисли и развие гражданско самосъзнание. Като млада, неконсолидирана демокрация, с преплитащи се и нерядко конфликтни позиции и наративи за най-новата ни история, имаме (риск от доминираща изява на) две открояващи се тенденции – или да ги наречем образователни тактики – тази на бика и на шрауса. Първата е на антитезисното емоционално говорене, фокусирано върху определени пристрастия – най-често политически, а втората е на избягването на определени теми, или по-лошо – на иначе уместни илюстративни примери, поради прекалена предпазливост и опазване на училището като деполитизирана среда.

Поне по отношение на пълнолетни ученици, които могат да гласуват и дори да създават семейства, би могло да се помисли как на училището да се делегира поле за методически обосновано и балансирано допускане на политическа дискусия с учебно-възпитателна и гражданско стимулираща цел. Обществениите дебати, каквито, където и когато да възникват, могат да бъдат ресурс и повод за привнасяне на гражданска дискусия в защитена училищна среда. Какъвто и риск да има в това, противоположната алтернатива е изчистеното от политически окраски и партийност или самоцензура от споменаване на носителите/изразителите на определени обществени позиции и нагласи. Тогава до и бездруго определяното като аполитично поколение биха достигали само голи идеологеми, вместо истински стимулиращи/развиващи самосъзнанието и личния избор тези. Учениците недвусмислено показват, че имат доверие на собствените си учители и са най-предпочитаните дейци в асистираното им формиране като личности и граждани, респективно – в активни членове на демократично общество. Ясно е заявен интерес и образователната необходимост се припознава от първо лице.

Накрая, без да е научно верифицирана, може да се лансира тезата, че таланти с кауза, творящи на езика на младите (като Миранда с Хамилтън), са златни ключета в ръцете на нас, дизайнерите на програми и на преподаватели с кауза и кръгозор отвъд (без да ги пренебрегват!) формалностите с нормативен характер. Нямаме ли такъв творец в лицето на анонимния художник – Човекът без име⁵⁾, който изобразява Левски в образци на съвременното графити и улично изкуство, и не е ли именно Дякона търсената тук „съдържателна“ връзка история – гражданско образование или национална идентичност – гражданско общество?⁶⁾

БЛАГОДАРНОСТИ

Авторът изказва благодарност за сътрудничеството на екипа на фондация „Софийска платформа“.

БЕЛЕЖКИ

1. www.youtube.com/watch?v=WNff7nMIGnE – дебютното представяне на Миранда в Белия дом през 2012 г. – достъп 10.10.2020 г.
2. www.hamiltonmusical.com/new-york/home/ – официалната страница на мюзикъла – достъп 10.10.2020 г.
3. www.mountvernon.org/video/view/403/ – Ron Chernow в интервю – достъп 10.10.2020 г.
4. www.gilderlehrman.org/programs-and-events/hamilton-education-program-online – Института Gilder Lehrman Institut – достъп 10.10.2020 г.
5. www.youtube.com/channel/UCKYTmqk8RZSyf3tdlRo4ztA – каналът на Човекът без име – достъп 10.10.2020 г.
6. vasil-levski.org – писма и документи на Васил Левски – достъп 10.10.2020 г.

THE ROLE OF SCHOOL FOR THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY THROUGH THE PRISM OF THE YOUNGEST BULGARIAN ADULTS' PERCEPTIONS AND ATTITUDES TO THE STUDYING OF THE DEMOCRATIC TRANSITION PERIOD

Abstract. This article partially presents the results of a study among high-school students on the civil society values as identity-shaping within the educational process. Herewith, we discuss their perceptions and attitudes to the studying of the recent Bulgarian history, and in particular – the transition toward democracy. The results are discussed in a comparative perspective with those of our similar study conducted in the school year 2014/2015. Furthermore, we initiate a discussion on the role of the school, subjects (especially of civic education), and various pedagogical forms for meeting the educational needs with identity- and value-determining nature.

Keywords: civil society and civic education; studying the recent history and transition toward democracy period; high-school students' perceptions and attitudes

✉ **Ms. Anna Varbanova, PhD student**

ORCID ID: 0000-0001-5843-6817

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: anna.varbanova@fp.uni-sofia.bg